

اخلاق پژوهش مبانی و مسائل

به کوشش:

محسن جوادی

www.ketab.ir

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۰

سرشناسه: جوادی، محسن، ۱۳۳۲-

عنوان و نام پدیدآور: اخلاق پژوهش میانی و مسائل / محسن جوادی

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۱۷۶ص.

شابک: 978-964-426-545-7

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: تحقیق -- جنبه‌های اخلاقی

موضوع: محققان -- اخلاق

شماره افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رده بندی کنگره: ۱۳۹۰ ج۹/۵۵/۵۵۱۸۰ Q

رده بندی دیویی: ۱۷۲/۹۰-۱۴

شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۳۳۸۴۶

اخلاق پژوهش میانی و مسائل

به کوشش: محسن جوادی

ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیر نشر: ناصر زعفرانیچی

ناظر چاپ: مجید اسماعیلی‌زارع

امور فنی: عرفان بهار دوست

حروف‌نگار و صفحه‌آرا: موسی امیری

طراح روی جلد: اعظم صادقیان

اجرای جلد: عطال... کاویانی

چاپ اول: ۱۳۹۰

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: التدریر

ردیف انتشار: ۶۷-۹۰

بها: ۱۸۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

ISBN 978-964-426-545-7

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۶-۵۴۵-۷

نشانی: تهران، صندوق پستی: ۱۴۱۵۵۴۴۱۹، تلفن: ۸۸۰۴۶۸۹۱، فاکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

فهرست مطالب

مقدمه / محسن جوادی	۷
درآمدی بر اخلاق پژوهش در علوم انسانی و اسلامی / سیدحسن اسلامی اردکانی	۱۱
درآمدی بر اخلاق پژوهش در فضای مجازی / علیرضا ثقةالاسلامی	۱۷۱
اخلاق در پژوهش‌های پزشکی / شهرام احمدی نسب	۲۳۵
بیانیه ملی درباره عمل اخلاقی در پژوهش انسانی / زهره سادات ناجی و پیمان سلامتی ..	۳۱۳
مستندات نقلی اخلاق پژوهش / غلامحسین اصغرزاده	۳۸۷
اخلاق پژوهش و نظریه‌های اخلاقی / زهرا خزاعی	۴۹۷
ابعاد اخلاقی پژوهش علمی / امیر دیوانی	۵۲۷
دنیای جدید اخلاق پژوهش / حمید بخشنده آبکنار	۵۵۱
پیش‌نویس ضوابط بنیادی اخلاق پژوهش / سیدحسن اسلامی	۵۷۷

مقدمه

www.ketab.ir

محسن جوادی

دانشگاه قم

فضیلت‌های انسانی و آراستن روح آدمی تحت‌الشعاع توجه بیش از حد به عمل و رفتار انسان قرار گرفت و بررسی حسن و قبح عمل جای بحث از فضیلت و رذیلت را گرفت.

اخلاق پژوهش اگر در سبک و سیاق اخلاق یونانی یا اخلاق ایمانی نظم و نسق می‌گرفت مباحث آن بیشتر بر مبنای فضیلت‌ها و رذیلت‌هایی که در فعالیت پژوهشی نقش دارند سامان می‌گرفت. اما آنچه امروز شاهد هستیم تأکید بر الزامات اخلاقی یا درستی و نادرستی اعمال انسانی در قلمرو فعالیت‌های پژوهشی است و کم‌تر سخنی از فضیلت و رذیلت در میان است.

در دوران جدید پژوهش‌های اخلاقی را در شکل‌های مختلف طبقه‌بندی کرده‌اند که یکی از رایج‌ترین آنها به قرار زیر است.^۱

یکی اخلاقیات است که به «اخلاق توصیفی» هم شناخته می‌شود و در آن بر اساس شیوه تاریخی و جامعه‌شناختی، به بیان ارزش‌های اخلاقی جامعه خاص می‌پردازند. دوم «فلسفه اخلاق» است که درباره مسائل آن توافقی وجود ندارد؛ ولی برخی، حوزه آن را از بحث پیش فرض‌های اخلاق گرفته تا مباحث معناشناسی، معرفت‌شناسی و معیار اخلاق، گسترده می‌دانند.

سومی «علم اخلاق» است که به سامان‌دهی فضیلت‌ها و رذیلت‌ها و اعمال نیکو و زشت در حالت کلی می‌پردازد.

علم اخلاق به طور معمول بر اساس شناخت معیار اخلاقی صورت می‌گیرد و از این جهت وامدار فلسفه اخلاق است. در علم اخلاق، با تطبیق آن معیار بر ملکات نفسانی مانند شجاعت، عفت و بن و شره (آز=طرف افراط عفت)^۲ یا بر افعال کلی مانند وفا به وعده، راست‌گویی، دروغ و خلف وعده، فهرستی از فضیلت‌ها و رذیلت‌ها یا به تعبیر غزالی، منجیات (اوصاف نجات‌بخش) و مُهلکات (اوصاف تباہ کننده) به دست می‌آید؛ از این روی گاهی به آن «اخلاق کاربردی» نیز گفته می‌شود.

۱. فلسفه اخلاق، ویلیام فرانکنا، ص ۲۵.

۲. لغت نامه، ج ۹، ص ۱۲۵۶۴، «شره».

اخلاق در لغت جمع خُلُق به معنای صورت باطنی و ناپیدای انسان است که سرشت و سیرت نیز نامیده می‌شود.

خُلُق در اصطلاح، ملکه‌ای نفسانی است که به اقتضای آن، فعلی به سهولت و بدون نیاز به فکر کردن، از انسان صادر می‌شود. «ملکه» آن دسته از کیفیات نفسانی است که به کندی از بین می‌رود، در برابر دسته دیگری از آن به نام «حال» که به سرعت زوال می‌پذیرد.

خُلُق، بر اساس نوع فعلی که از آن صادر می‌شود به پسندیده یا ناپسند اَتصاف می‌یابد؛ هر چند وقتی خُلُق یا اخلاق به صورت مطلق و بدون وصف یا قیدی به کار رود، به معنای خُلُق پسندیده است. با توجه به تعریف اصطلاحی، خُلُق، هر تعریف حکیمان مسلمان از علم اخلاق، به طور معمول عنایت اصلی به خُلُقیات و ملکات و تمیز نیک و بد آن‌ها از یکدیگر است و توجهی به خود فعل نیست.^۱

اخلاق چنانکه گذشت در اصل با سیرت آدمی و خُلُقیات او سروکار دارد اما از آنجا که رفتار انسان در شکل‌گیری خُلُقیات او تأثیری به سزا دارند نمی‌تواند از بررسی خوب و بد و باید و نباید اعمال و افعال آدمی غفلت کند. از این روی گفته ملاصدرا درست است که موضوع اخلاق عمل جوارحی از یک سوی و حالت‌های پایدار روحی انسان از سوی دیگر است.^۲

در دوران جدید برخلاف سنت فلسفی یونان و نیز حکمت ایمانی ادیان پرداختن به

۱. برای نمونه ر.ک: معراج السعاده، ج اول، ص ۴۵.

۲. اسفار، جلد ۴، ص ۱۱۴.

بنا بر این ملاحظات اگرچه اخلاق در فعالیت پژوهشی همواره مطلوب بوده است اما امروزه با توجه به نکات پیش گفته اهمیت آن بیشتر است. اخلاقی شدن فضای پژوهش می‌تواند تأثیر زیادی بر حوزه‌های مرتبط مانند آموزش، اقتصاد و حتی سیاست بگذارد.

محقق و پژوهشگر باید از همان مراحل اولیه فرآیند پژوهش که قصد و نیت از پژوهش است پای‌بند اخلاق باشد و کار پژوهش را به دور از هرگونه غرض غیر اخلاقی مانند استفاده از دستاورد پژوهش برای آسیب زدن به دیگران، دنبال کند. به علاوه باید در کلیه مراحل فعالیت پژوهشی اصول و ضوابط اخلاقی را رعایت کند.

با توجه به ابعاد مختلف پژوهش، اخلاق پژوهش هم ابعاد مختلفی پیدا می‌کند و از فعالیت‌هایی مانند آزمایش، جستجوی منابع و... گرفته تا لایه‌های عمیق‌تر پژوهش مانند تفکر و هدف‌گذاری را در بر می‌گیرد.

خطای اخلاقی در روند پژوهش متصور است و ممکن است جزیی از فرآیند یک پژوهش از لحاظ اخلاقی خطا باشد. پرسش مهمی که در اینجا رخ می‌دهد آن است که آیا غرض پژوهش که حل مسأله نظری یا عملی است در صورت ارتکاب خطای اخلاقی در جزیی از فرآیند پژوهش، قابل تحصیل نیست؟ به تعبیر دیگر چه ارتباطی بین خطای اخلاقی و ناکامی در حل مسأله و یافتن حقیقت در یک فعالیت پژوهشی وجود دارد؟

تردیدی نیست که گاهی خطاهای اخلاقی ما را از کشف حقیقت‌های بنیادی و یا مجهول‌های نظری خود باز می‌دارند اما داستان پای‌بندی به اخلاق در فرآیند پژوهش بیش از آن که ارزش روشی داشته باشد و به کار تأمین و تضمین حقیقت‌یابی آدمیان و یا تدبیر مناسب برای رسیدن به هدف آن‌ها بیاید، با عمق روح و روان آدمی (در اخلاق فضیلت) و با سود و منفعت عمومی (در اخلاق سودگرایی) و با ساختار و ماهیت سرشت عقلانی آدمی (در اخلاق کانتی) ربط و نسبت دارد.

ممکن است با سرقت اندیشه دیگری، حقیقتی از سنخ نظر را یافت اما جان خود را آلوده کرد یا ضرری را متوجه دیگران کرد و یا چنانکه کانت می‌گوید با مبنا قرار دادن اندیشه و فکری (سرقت) که تمایلی برای قانونی شدن آن نداریم با دیگری به مثابه وسیله‌ای برای نیل به غایت خود عمل کرد.

توجه به این نکته مهم است که شاخه‌های دیگری از پژوهش اخلاقی وجود دارد که به نام‌های مختلف مانند اخلاق زیست محیطی، اخلاق مهندسی، اخلاق فناوری اطلاعات نامیده می‌شود اما همگی آن‌ها تحت عنوان جامع اخلاق کاربردی قرار می‌گیرند.

در اخلاق‌های کاربردی بسته به پیچیدگی موضوع مورد بحث گاهی علاوه بر مباحث مربوط به اخلاق حرفه یا کدهای رفتاری خاص، مسایل عمیق‌تری که جنبه انتزاعی و فلسفی دارد هم مورد بحث قرار می‌گیرد.

پژوهش هم یکی از فعالیت‌های انسانی است که در دوران جدید رشد چشم‌گیری داشته است. پژوهش یک فرآیند ترکیبی از امور مختلف است و همه اجزای آن اعم از قصد و غرض محقق، چگونگی فکر و اندیشه او، چگونگی عمل او در آزمایشگاه یا در آزمودنی‌های انسانی و بالاخره چگونگی ارائه و انتشار دستاورد پژوهشی فرد همگی مشمول ارزیابی اخلاقی است.

اخلاق پژوهش در مسیر ارزیابی بخش‌های مختلف فعالیت پژوهشی گاهی نیازمند بحث‌های انتزاعی و فلسفی در باره مبانی آن ارزش‌گذاری‌ها است. از این روی برخی مباحث اخلاق پژوهش رنگ و روی مباحث فرااخلاقی را دارد.

پیاده کردن ارزش‌های اخلاقی در همه مراحل و جنبه‌های فعالیت پژوهشی در همه دوره‌ها حائز اهمیت بوده است اما در دوران جدید اهمیت مضاعفی یافته است. در گذشته پژوهش بیشتر جنبه شخصی داشته و محدود به حوزه‌های خاص بود. علاوه بر این پژوهش در گذشته به مراتب کمتر از امروز با تجارت و اقتصاد گره خورده بود.

امروز فعالیت‌های پژوهشی بسیار گسترده و دامنه‌دار است و تقریباً هر چیزی که تصور شود مورد تحقیق و کاوش قرار می‌گیرد. از طرف دیگر پژوهش در دنیای جدید به مدد گسترش سواد و در دسترس بودن منابع تحقیق اعم از کتابخانه دیجیتال و منابع اینترنتی، بسیار عمومی شده است، افراد درگیر با آن از قشرهای مختلف اجتماعی بسی بیشتر از گذشته است. به علاوه پژوهش در دنیای جدید بیشتر به صورت جمعی انجام می‌شود و با مقوله اقتصاد کلان از یک سوی و با مقوله قدرت و سیاست از سوی دیگر ربط و نسبت وثیق دارد.

از سرکار خانم دکتر خزاعی برای نگارش مقاله اخلاق پژوهش و نظریه‌های اخلاقی.
 از آقای دکتر امیر دیوانی برای ترجمه مقاله ابعاد اخلاقی پژوهش علمی.
 از آقای دکتر حمید بخشنده آبکنار برای ترجمه مقاله دنیای جدید پژوهش.
 و از آقای موسی امیری و محمد علی محمدی برای حروفچینی و صفحه‌آرایی و از
 آقای علیرضا معظمی برای پیگیری کارهای مربوط به این پروژه.

معرفی مقالات

۱. آقای دکتر سید حسن اسلامی در مقاله خود مسائل اصلی اخلاق پژوهش را در چهار محور خودفریبی پژوهشگران، دستکاری داده‌ها و نتایج، سوءاستفاده از سوزده‌های انسانی و بالاخره سرقت یافته‌های دیگران بررسی می‌کند. به اعتقاد وی خودفریبی در جایی است که پژوهشگر بدون عمد و از روی سهل‌انگاری و آسان‌گیری یا برخی ویژگی‌های شخصیتی دیگر در مسیر کشف حقیقت و پژوهش خود، دآوری و ارزیابی‌ای می‌کند که با روح تحقیق و پژوهش ناسازگار است.

اما در موارد دیگر از روی علم و به صورت قصدی مرتکب خطای اخلاقی می‌شود و یافته دیگری را به نام خود می‌کند یا از سوزده‌های انسانی در جریان پژوهش خود بهره‌کشی می‌کند و یا داده‌های تحقیق را در مسیر هدف خود دستکاری می‌کند.
 البته وی در نگارش اثر خود کوشیده است تا به اقتضای نیازهای کشور ما و با توجه به میراث گرانقدر اسلامی و آموزه‌های اساسی آن و نیز با توجه به سیره پژوهشگران برجسته مسلمان که در شکوفایی و بسط علم و دانش در تمدن اسلامی نقش داشته‌اند مباحث اخلاقی مربوط به پژوهش را در محورهای زیر سامان دهد.

۱. رابطه اخلاق و پژوهش؛

۲. مسائل مربوط به انتخاب موضوع پژوهش؛

۳. توجه به میراث جامعه علمی؛

۴. مقام گردآوری و تحلیل داده‌ها؛

۵. انتحال و انواع آن و دلایل غیر اخلاقی بودن آن.

بدین ترتیب کاملاً متصور است که آدمی حقیقتی نظری را از رهگذر ارتکاب خطاهای اخلاقی به دست آورد و البته غافلانه هزینه‌ای فراوان برای سودی اندک داده است. چنین تلاشی مصداق بارز خود فریبی است و روشن است که تعهد ما به رعایت اصول اخلاقی در زندگی نباید از دغدغه افزودن دانش کم باشد.

به هر حال مجموعه حاضر که حاصل کار تعدادی از محققان برجسته اخلاق است اگر توفیقی در برانگیختن تمایل دانشوران جوان به مطالعات اخلاق کاربردی به طور کلی و اخلاق پژوهش به طور خاص داشته باشد به هدف خود رسیده است.

بر خود لازم می‌دانم از همه دوستان و سروران گرامی که در سامان گرفتن این کار مرا رهین منت خود ساختند تقدیر و تشکر کنم. اگرچه نگران فراموش شدن نام برخی از دوستانی هستم که مرا در این کار یاری دادند اما به ویژه لازم می‌دانم از دوستان زیر تشکر و قدردانی کنم.

از آقای دکتر حمیدرضا آیت‌اللهی و همکاران گرامی وی در پژوهشگاه علوم انسانی برای فراهم آوردن زمینه این کار.

از آقای دکتر سید حسن اسلامی برای نگارش مقاله در آمدی بر اخلاق پژوهش در علوم اسلامی و انسانی و نیز پیش‌نویس ضوابط اخلاق پژوهش از دانشور گرامی جناب آقای علیرضا ثقه‌الاسلامی برای نگارش مقاله در آمدی بر اخلاق پژوهش در فضای مجازی.

از آقای دکتر شهرام احمدی نسب برای نگارش مقاله اخلاق در پژوهش‌های پزشکی. از سرکار خانم دکتر زهره سادات ناجی و دکتر پیمان سلامتی برای ترجمه مقاله بیانیه ملی در باره عمل اخلاقی در پژوهش انسانی.

از حجة الاسلام والمسلمین آقای سید جواد حسینی کاشانی برای نگارش اولیه مستندات نقلی اخلاق پژوهش و نیز از حجة الاسلام والمسلمین آقای غلام‌حسین اصغرزاده و همکاران ایشان در مرکز مطالعات کامپیوتری علوم اسلامی (آقایان هادی افشانی، سیدشهاب‌الدین باقریان، ابوطالب پنجه علی‌پور، علی محمدی و حمید مصطفوی) برای بازنویسی و نگارش نهایی آن.

کسانی دیگر نباشد که در آن صورت مسئول هدر دادن هزینه‌هایی است که صرف پژوهش کرده است.

در فصل سوم آقای دکتر اسلامی می‌کوشد تا با توجه به خصلت جمعی بودن پژوهش نشان دهد که پژوهشگر از یک سوی با میراث علمی که در دسترس اوست سروکار دارد و از یک سو با جامعه‌ای مفروض که قرار است از دستاورد وی بهره‌گیرند. از این روی باید در انتقال میراث علمی و از جمله دستاوردهای پژوهش خود به جامعه مفروض از هر راهی که ممکن است و از جمله نوشتن سعی و جدیت داشته باشد. برخی نوشتن و نشر هر پژوهشی را درست می‌دانند و آن را توصیه می‌کنند اما برخی مانند ابن خلدون نوشتن را تنها در صورت داشتن یکی از هفت شرط (وضع دانش تازه، شرح کتاب‌های دشوار، زدودن خطای قبلی، تکمیل نواقص یک علم، نظم و نسق بخشیدن به مسائل یک علم، ایجاد یک دانش میان رشته‌ای از تلفیق دانش‌های قبلی و بالاخره تلخیص کتاب‌های متقدمان) مجاز و بلکه به لحاظ اخلاقی لازم می‌دانند.

مفاد این قیدگذاری‌ها آن است که پژوهشگر باید به سنت علمی پیش از خود وقوف کامل داشته باشد تا تنها در صورتی که افزون بر آنها برای تکمیل و تلخیص آنها کاری کرده است آن را به قید کتابت در آورد و به نام خود منتشر کند. بی‌توجهی به این سنت علمی و کاری که دیگران انجام داده‌اند گاهی موجب می‌شود آدمی اندیشه یا فکری را که احیاناً پیش از او هم مطرح بوده است بدون توجه به سابقه آن به نام خود سازد.

دکتر اسلامی در این فصل مسائلی مانند لزوم استناد و ارجاع به دیگران و فوائد و دلایل اخلاقی چنین کاری را از قبیل احترام به دیگران، ترویج عنصر امانت‌داری و... بر می‌شمارد.

وی سپس به بیان علل بی‌توجهی به پژوهش دیگران پرداخته و بی‌خبری، بی‌اعتمادی، رقابت، نفرت، ملاحظات دوستانه و خود بزرگ بینی را از جمله آنها می‌داند. بی‌توجهی به آثار دیگران پی آمدهای زیانباری دارد که برخی از آنها عبارت است از آغاز از صفر، کلی‌گویی، مقابله به مثل، فقر عمومی در زمینه منابع، ایجاد زمینه‌ای برای داوری اشتباه در مورد فضای علمی و در نهایت روشن شدن موضوع و بی‌اعتبار گشتن فرد. وی آنگاه به بیان

در فصل اول وی به مسأله «باید» و «است» که میراث تفکر هیومی در غرب است اشاره کرده، پیامدهای آن را در حوزه پژوهش بررسی می‌کند.

اگر اخلاق به عنوان یک نظام راهنمای انسان هیچ ارتباطی با امور واقع در عالم هستی ندارد چنانکه ادعا می‌شود پس با علم که اتفاقاً تماماً سودای آن کشف همین امور واقع در عالم است هیچ ربط و نسبتی نخواهد داشت.

اگر اخلاق چنان که قائلان به جدایی ارزش و واقع فتوا می‌دهند چیزی جز بیان احساسات و یا حداکثر توصیه به دیگران در مورد رعایت یک مشی و روش خاص که مورد ترجیح و پسند ماست، نباشد چرا قلمروی این ابراز احساسات یا توصیه‌های مورد پسند خود را به عرصه پژوهش که قلمروی دیدن حقیقت‌ها و یافتن آنهاست بسط بدهیم.

دکتر اسلامی می‌کوشد تا نشان دهد فروپاشی دو گانه انگاری واقع و ارزش که در دهه‌های اخیر در غرب اتفاق افتاده است توجه محققان را به ربط و نسبت اخلاق و پژوهش و مرتبط دانستن فعالیت‌های پژوهشی با اخلاق جدی کرده است. پژوهش یا جست و جوی حقیقت که در علوم مختلف صورت می‌گیرد می‌تواند در چارچوب ارزش‌های واقعی اخلاقی باشد یا اینکه از مسیر اخلاق جدا گردد.

وی در فصل دوم خود به بیان چهار جنبه از یک موضوع که آن را برای انتخاب به لحاظ اخلاقی موجه می‌کند به کار آمدی یعنی سودمندی و مفید بودن آن برای جامعه، علاقه‌مندی محقق به موضوع پژوهش که می‌تواند فرآیند پژوهش را بیش از آن که وسیله‌ای برای امرار معاش باشد به قلمرویی برای دانش‌افزایی و حقیقت‌جویی عاشقانه تبدیل کند و موجب نوآوری و روح‌افزایی باشد. سوم توانایی که هر پژوهشگری باید در مورد داشتن حداقل‌های لازم برای انجام پژوهش اطمینان داشته باشد والا از لحاظ اخلاقی مسئول هدر دادن وقت و سرمایه‌ای است که مصروف پژوهشی شده است که از آغاز سرنوشت آن محتوم به شکست یا شکست آن با احتمال بالایی قابل پیش‌بینی بود و بالاخره عنصر آخر در مقوله انتخاب موضوع پژوهش نوآوری است.

پژوهشگر باید بتواند مجهولی از مجهولات فراوان بشری را حل کند یا درباره راه‌حل‌هایی که برای آن ارائه شده است نظری نو داشته باشد و کار او صرفاً تکرار کار

سپس بهترین راه برای اجتناب از سرقت علمی را صداقت دانسته و به نقل درست و به جای منابع مورد استفاده توصیه می‌کند.

فصل ششم به پژوهش‌هایی می‌پردازد که آزمودنی آنها انسان است و به طرح مسأله اخلاق در چنین پژوهشی می‌پردازد. در هر پژوهشی که انسان موضوع تحقیق آن است لازم است که رضایت آگاهانه فرد جلب شود به طوری که اطلاعات مرتبط با اهداف نتایج و آثار جانبی تحقیق به وی داده شود. باید روند آزمایش به گونه‌ای باشد که هرگاه فرد آزمودنی خواست آزمایش قطع شود. در همه مراحل تحقیق اطلاعات مرتبط به وی باید محرمانه نگه داشته شود و شأن انسانی او رعایت گردد.

مؤلف سپس به مشکلاتی که در اجرای ضوابط فوق وجود دارد پرداخته، آنها را در چهار محور رضایت آگاهانه، آسیب رساندن، رازداری و صداقت مورد بحث قرار می‌دهد. برای تحقق رضایت آگاهانه باید اول روش‌ها و هدف تحقیق به روشنی بیان گردد، دوم مخاطرات ممکن برای سوژه تحقیق توصیف شود، سوم فوائد قابل پیش‌بینی بیان گردد، چهارم روش‌های بدیل که ممکن است نتایج بهتری برای شرکت‌کننده داشته باشند هم توصیف گردد، پنجم به پرسش‌هایی که در حین تحقیق پیش می‌آید پاسخ داده شود و بالاخره توافق‌نامه‌ای امضا گردد مبنی بر این که هر وقت داوطلب خواستار انصراف از ادامه تحقیق گشت این کار برای وی ممکن باشد.

مسأله آسیب رساندن که در تحقیقات آزمایشگاهی شدیدتر و در تحقیقات اجتماعی کم‌تر مطرح است باید با ملاحظات زیر به حداقل برسد.

ابتدا سوژه را از مخاطرات احتمالی مطلع کنند، دوم در حین اجرای تحقیق سوژه‌های ضعیف و شکننده را از روند تحقیق خارج کنند و سوم پس از آزمایش با برگزاری جلسات توجیهی از پیامدهای آسیب برای سوژه بکاهند.

در مسأله رازداری مسأله حریم خصوصی افراد باید جدی گرفته شود و محققان نباید با هویت جعلی خود موجب فریب آزمودنی و جلب اعتماد وی گردند و محقق نباید با افشای راز آزمودنی‌ها موجب خطر برای آنها گردد و در نشر دستاوردهای پژوهش خود موجب از بین رفتن اعتبار و آبروی مشارکت‌کنندگان نشود و بالاخره در مسأله صداقت که

دلایلی برای ضرورت توجه به پژوهش‌های دیگران می‌پردازد و آنها را تحت عناوین، پیشبرد علم، کمک به خواننده، ارج نهادن به کوشش دیگران، انتظار رفتار متقابل، رعایت اصول اخلاقی و کمک به محققان جوان مورد بحث قرار می‌دهد.

در فصل چهارم به مباحث اخلاقی مرتبط با گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌پردازد. به اعتقاد آقای دکتر اسلامی مهم‌ترین مواردی که نقض اصول اخلاقی در آنها ممکن و بلکه به کرات واقع شده است و فرآیند پژوهش را از لحاظ اخلاقی نادرست ساخته است عبارتند از دقت در نقل مطالب، بررسی شواهد خلاف، دستکاری و حذف متون و تحلیل مدعای حریف.

در فصل پنجم دکتر اسلامی به بحث از انتحال و انواع آن و نیز دلایل غیر اخلاقی بودن آن می‌پردازد.

وی نظر به اهمیت انتحال و یا سرقت علمی می‌کوشد آن را در قالب طرح چهار پرسش به قرار زیر بررسی کند. ۱) انتحال چیست، ۲) چه کسانی مرتکب آن می‌شوند، ۳) چرا غیر اخلاقی است و ۴) چگونه می‌توان از انتحال پرهیز کرد؟

سرقت علمی عبارت است از استفاده از یافته‌های دیگران در پژوهش خویش بدون اشاره به منبع آنها یا بدون ارجاع مناسب به آنها، حتی اگر در این کار تعمدی نداشته باشیم. در باره چرایی خطا بودن اخلاقی انتحال اگر چه بیشتر به اندراج آن در ذیل سرقت بسنده می‌شود اما به اعتقاد برخی که دکتر اسلامی هم از آن دفاع می‌کند این مقوله بیشتر به جعل و تزویر می‌ماند تا سرقت و از این روی حتی با اجازه محقق اصلی هم نشر آن به نام کس دیگری مجاز نمی‌شود. وی مقوله انتحال را از منظر دیدگاه‌های مختلف مانند پیامدگرایی، تکلیف‌گرایی و اخلاق فضیلت مورد بررسی قرار داده است. از دیدگاه اول نابودی جامعه علمی در دراز مدت بر اثر انتحال از منظر دوم نقض تکلیف تعهد به صداقت و احترام به حقوق دیگران و بالاخره از منظر سوم ریشه داشتن انتحال در رذیلت‌هایی مانند طمع، ترس و شهوت‌پرستی می‌تواند نشان‌دهنده زشتی انتحال باشد. در بحث تفصیلی در مورد چگونگی اجتناب از انتحال به بیان شیوه‌های درست نقل مطالب دیگران می‌پردازد و

با بسط و توسعه استفاده از اینترنت و انواع فعالیت‌های مبتنی بر آن مانند پست الکترونیکی، اتاق‌های گفتگو، لیست سرورها، آزمایش‌های وب محور و وب سایت‌های مشارکتی، موضوع اخلاق پژوهش در فضای مجازی اهمیت زیادی یافته است.

در واقع بخش مهمی از پژوهش در دنیای جدید به جای این که در فضای معمولی آفلاین صورت گیرد، در فضای دیجیتال و آنلاین است و از این روی نیاز به راهنمایی اخلاقی در فعالیت‌های مجازی جدی‌تر است.

پژوهش در حوزه پزشکی و علوم وابسته به شکلی که امروز در جهان جریان دارد امری نوپاست. در این حوزه جدید از دانش از یک سو تلاش اندیشمندان بر آن است تا شأن اخلاقی ایمان به عنوان انسانی واجد حقوق و آزادی‌های شخصی حفظ شده و از سوی دیگر حداکثر تلاش صورت گیرد تا خللی در روند تحقیقان مورد نیاز برای ارتقای سلامت بشر پدید نیاید.

در این جستار تلاش شده است به معرفی حوزه‌ی مطالعاتی اخلاق پژوهش در فضای مجازی، شناسایی برخی مسائل و چالش‌های اخلاقی مطرح در این حوزه و سرانجام به ارائه‌ی بعضی رهنمودها در راستای پیشبرد اخلاقی پژوهش‌های مطرح در قلمروی مجازی پرداخته شود. از این رو، اخلاق پژوهش مجازی به عنوان شاخه‌ای از اخلاق کاربردی و نیز اخلاق حرفه‌ای معرفی می‌گردد. سپس به منظور شناخت عمیق‌تری نسبت به جامعه‌ی متأثر از فناوری اطلاعات و ارتباطات به مروری بر تحولات اجتماعی و اخلاقی در قلمروی مجازی پرداخته می‌شود. در ادامه، برخی از مؤسسات و برنامه‌های مطالعاتی و کاربردی آن‌ها در حوزه‌ی اخلاق پژوهش مجازی معرفی می‌گردند. آن‌گاه با نگاهی مقایسه‌ای میان مسائل اخلاق پژوهش در جهان فیزیکی و جهان مجازی، به‌طور مشروح به برخی از موضوعات اخلاقی مطرح در پژوهش‌های مجازی پرداخته می‌شود. بر این اساس، به فهرستی متمایز از مسائل و موضوعات اخلاقی در این حوزه اشاره می‌گردد. پس از معرفی و شناسایی چالش‌های اخلاقی مذکور، ده رهنمود به منظور پیشبرد اخلاقی پژوهش‌های مجازی ارائه می‌شود. و در پایان، چشم‌انداز آتی و پیش‌روی اخلاق پژوهش در قلمروی مجازی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

عده‌ای معتقدند با رعایت آن پژوهش در مورد مشارکت کنندگان انسانی موفق نیست زیرا آزمودنی‌های انسانی برای آزمایش رضایت نمی‌دهند مؤلف محترم بر غیر اخلاقی بودن دغل و فریبکاری تأکید و خواستار صداقت در آزمودنی‌های انسانی است.

در فصل هفتم مؤلف به بیان ضوابط اخلاقی در ارائه و گزارش تحقیق می‌پردازد. با توجه به اهمیت نوشتار در بازگویی شخصیت، لازم است که محققان اصول اخلاقی را در نگارش و گزارش تحقیق خویش رعایت کنند که به گمان دکتر اسلامی مهم‌ترین آنها عبارت است از (۱) سپاسگزاری از یاوران و مشوقان (۲) وضوح در نوشتار (۳) اختصار در نگارش (۴) تواضع علمی (۵) اعتراف به خطا و بالاخره (۶) رعایت ادب کلام و دوری از مناقشات شخصی.

وی با بیان نمونه‌هایی از رعایت یا نقض ضوابط فوق خواننده را به توجه بیشتر به آنها جلب می‌کند.

و بالاخره در پایان مؤلف به بررسی ضرورت توجه پژوهشگران به استفاده یا سوءاستفاده‌ای که دیگران از آثار وی می‌کنند، می‌پردازد و پژوهشگر را از این جهت دارای مسئولیت اخلاقی می‌داند. وی نباید با نشر پژوهش‌هایی که در خدمت دشمنان بشریت قرار می‌گیرد دستاورد خود را بر علیه مردم و به ویژه فقراء و طبقات فرو دست جامعه به کار گیرد.

۲. در مقاله دوم جناب آقای علیرضا ثقة‌الاسلامی که در حوزه اخلاق فناوری اطلاعات صاحب نظرانند به یکی از مقولات مهم دنیای مدرن که پژوهش در فضای مجازی است پرداخته، می‌کوشد تا ضمن معرفی حوزه مطالعاتی مذکور، مهم‌ترین مسائل و چالش‌های آن را بررسی و رهنمودهایی را در خصوص مواجهه با آنها ارائه دهد.

مؤلف معتقد است تغییر رویکرد از فناوری مولد به فناوری اطلاعات آغازگر مرحله جدیدی از حیات اجتماعی بشر شده است که از آن به جامعه اطلاعاتی، جامعه دانش جامعه دیجیتال و بالاخره جامعه مجازی یاد می‌شود.

سوزهای آسیب‌پذیر عبارتند از: کودکان و بزرگسالان دچار عقب‌افتادگی ذهنی، زندانیان، جنین، اعضای کشورهای توسعه نیافته و فقیر.

البته محافظت بیش از اندازه از این افراد در مقابل آسیب‌های احتمالی نباید خود به معذلی برای این افراد تبدیل گردد.

فصل بعدی این مقاله به اخلاق در پژوهش‌های ژنتیک مربوط است به ویژه در مبحث مهندسی ژنتیک و ژن درمانی.

۴. بیانیه ملی عمل اخلاقی در پژوهش انسانی که به صورت مشترک توسط شورای پژوهش پزشکی و سلامت ملی، شورای پژوهش استرالیا و شورای معاونان دانشگاه‌های استرالیا فراهم شده است بارها تجدید چاپ شده است.^۱ سرکار خانم دکتر زهره سادات ناجی و آقای دکتر ایمان سلامت بخش عمده این بیانیه را که می‌تواند در تدوین نهایی سند اخلاق پژوهش مورد استفاده قرار گیرد گزینش و ترجمه کرده‌اند. مترجمان محترم در مقدمه کوتاهی که برای این کار فراهم کرده‌اند چنین آورده‌اند:

پژوهش انسانی پژوهشی است که بر روی انسان یا درباره‌ی انسان انجام می‌شود. اگر چه پژوهشگران متعهد به اصول اخلاقی، تلاش می‌کنند تا چنین پژوهش‌هایی به شکلی ایمن و اخلاقی انجام شوند اما گاهی خطرات و اشتباهاتی رخ می‌دهند که برخی از آنها طرح پژوهش و انجام آن را از مسیر اصلی منحرف می‌سازد. بعضی از این مشکلات به خاطر خطاهای سخت افزاری و برخی دیگر نیز به جهت غفلت از ملاحظات اخلاقی رخ می‌دهند. بدین ترتیب، لزوم نگارش بیانیه‌های مختلف درباره عمل اخلاقی در پژوهش‌های انسانی به خوبی احساس می‌شود.

از دوران باستان بشر نسبت به ماهیت مسائل اخلاقی و اقتضائات آن حساس بوده و مطالبی در این باره در آثار فیلسوفان، داستان نویسان، شاعران و حکما می‌توان یافت که برگرفته از تعالیم دینی یا تفکر بشری هستند. تأمل بر روی حدود اخلاقی پژوهش در

۱. برای دریافت نسخه اصلی بیانیه به سایت زیر مراجعه کنید.

۳. آقای دکتر شهرام احمدی نسب در مقاله اخلاق در پژوهش انسانی به مهم‌ترین مسائل حوزه اخلاق در پژوهش‌های زیست پزشکی و سیاست‌های جاری در کشورهای مختلف می‌پردازد. وی پژوهش پزشکی را متفاوت از درمان پزشکی دانسته و آن را شامل فعالیت‌هایی می‌داند که با هدف آزمودن یک فرضیه و رسیدن به یک نتیجه و در نهایت بالا بردن سطح دانش قابل تفهیم است.

مهم‌ترین مسأله در پژوهش‌های مذکور کسب رضایت آگاهانه شخص مورد آزمودنی است هرچند در برخی موارد اضطراری ممکن است بدون کسب رضایت آگاهانه فرد هم صورت گیرد ولی به هر حال باید به تأیید کمیته مستقل افراد برسد. از همین جا وی به طرح موضوع کمیته مستقل اخلاق در پژوهش می‌پردازد و با این فرض که کمیته مذکور مستقل از پژوهشگرانی است که طرح پژوهش را ارائه می‌دهند به بررسی کم و کیف آنها می‌پردازد.

در ایالات متحده کمیته اخلاق در هر مؤسسه باید دارای حداقل یک عضو بدون هرگونه وابستگی به مؤسسه مذکور و نیز یک عضو با تخصصی غیر از علوم تجربی (حقوق‌دان یا فیلسوف یا روحانی باشد).

رضایت آگاهانه و شرایط آن باید به گونه‌ای باشد که به شخص یا نمایندگی قانونی او فرصت کافی برای اندیشیدن در شرکت کردن یا نکردن داده شود. و احتمال مجبور شدن شخص برای شرکت به حداقل ممکن کاهش یابد از جمله اینکه نباید بول دادن به گونه‌ای باشد که فرد را وسوسه کند که در آزمون مشارکتی داشته باشد به علاوه باید اطلاعات لازم از قبیل هدف و ماهیت طرح، احتمال بروز آسیب‌ها، منافع احتمالی و گزینه‌های جایگزین به جای مشارکت در پژوهش حق مشارکت نکردن و مبالغه مقرر برای پرداخت و شرایطی که می‌توان با تحقق آنها مشارکت را پایان داد و بالاخره اسامی حمایت‌کنندگان مالی.

در خصوص پژوهش پزشکی دو قاعده کلی وجود دارد: اول اینکه خطرات متوجه سوژه باید به حداقل رسانده شود. دوم اینکه فوائد پژوهش آنچنان زیاد باشد که خطرات حداقل را پذیرفتنی کنند.

مختلف زندگی باشد (در رویکردهای اخلاقی وظیفه گرا و غایت گرا). اگر بناست نظام اخلاق اسلامی به صورت کلی و به ویژه اخلاق پژوهش اسلامی به مثابه راهنمای عمل در عرصه تحقیق و پژوهش تنظیم و تدوین گردد، بی تردید یکی از منابع اصلی آن میراث گرانقدری است که در مجموعه‌های روایی ما ثبت و ضبط شده است.

روایت‌های موجود در مجموعه‌هایی مانند کافی کلینی یا تهذیب شیخ طوسی و بحار الانوار علامه مجلسی دریایی از معارف اخلاقی را در بر می‌گیرد که علی‌الاسف غواصان صاحب صلاحیت کم‌تر فرصت و مجال غور در اعماق آن را یافته‌اند.

اگر چه برای ما شیعیان گفته‌های ائمه علیه السلام که توسط راویان ثقه و قابل اعتماد نقل شده‌اند، لازم‌الاتباع و در واقع به مثابه حکم شرع‌اند اما حتی اگر چنین نگاهی را به مجموعه غنی روایات اهل بیت علیه السلام نداشته باشیم (چنان که بسیاری از اهل سنت چنین تلقی را دارند)، باز محض و تنوع آنها می‌تواند الهام بخش و راه‌گشای مسیر درست زندگی و سعادت باشد.

هرچند جای بسی خوشحالی است که فقیهان و اصولیان بزرگ در تک تک روایات نقل شده از ائمه معصومین علیه السلام بحث و بررسی دقیقی انجام داده‌اند و بهره‌های فراوانی از آنها در مسیر تدوین رساله‌های عملی گرفته‌اند، اما به همین میزان جای بسی تأسف است که عالمان اخلاق کم‌تر توفیق دقت و باریک‌اندیشی در روایات مذکور را داشته‌اند.

دلیل روشن این ادعا مجموعه‌های محبوب و منظمی مانند وسائل الشیعه است که روایات را از منظر فقهی در باب‌های مختلف گردآوری و بر اساس اعتبار اسناد آنها تنظیم کرده است اما هیچ کاری از این دست در حوزه روایات اخلاقی صورت نگرفته است و گاهی حتی متأسفانه بررسی اسناد روایات اخلاقی به عمد نادیده گرفته شده است. برخی به استناد آنچه قاعده تسامح در ادله سنن یعنی آن دسته از روایات که به الزامات شرعی یا تکالیف فقهی مربوط نیست و بیشتر به حوزه ترجیحات اخلاقی از بررسی دقیق اسناد روایات مذکور سرباز زده و در این مورد اهمال روا داشته‌اند. این تسامح گاهی موجب رواج برخی از اخلاقیات در میان مسلمانان شده است که اگر در مورد اسناد روایات مربوط دقت

پزشکی، در یونان باستان وجود داشته و سایر حوزه‌های پژوهش انسانی هم با سؤالات اخلاقی مرتبط مواجهه بوده‌اند. این موضوع، از زمان جنگ جهانی دوم و انجام پژوهش‌هایی که در اردوگاه‌های نظامی بر روی انسان‌ها انجام پذیرفت، بیشتر مورد توجه قرار گرفت تا آنجا که اصول دهگانه طرح شده در دادگاه نظامی نورمبرگ که مرتبط با آزمایش‌های پزشکی مجاز بود، به «بیانیه نورمبرگ» معروف شد. در سال‌های بعد، بحث درباره‌ی اصول یاد شده، منجر به نگارش «اعلامیه هلسینکی» شد که پس از آن زمان بارها مورد تجدید نظر قرار گرفت.

بیانیه‌ای که پیش رو دارید توسط انجمن ملی پژوهش سلامت و پزشکی استرالیا، انجمن پژوهشی استرالیا و برخی نهادهای سلطنتی این کشور با هدف ارتقای خیر اخلاقی در پژوهش‌های انسانی و با در نظر گرفتن حفظ کرامت انسانی آزمودنی‌ها و در نهایت بهره‌مندی جامعه از منافع چنین پژوهش‌هایی تهیه شده و کاربران آن عبارتند از:

هر پژوهشگری که با آزمودنی انسانی سر و کار دارد

ناظران اخلاقی پژوهش‌ها و افراد کمیته‌های اخلاقی پژوهش انسانی (HRECs)^۱

افرادی که مدیریت پژوهش‌ها را به عهده دارند و آزمودنی‌های بالقوه پژوهش.

"بیانیه ملی درباره عمل اخلاقی در پژوهش انسانی" که به شکل حاضر در دسترس قرار گرفته، شامل پنج بخش است که هر یک از آنها به نوبه خود به فصولی تقسیم گشته‌اند. متنی که در ادامه آمده، ترجمه بخش‌هایی از این بیانیه است که به کدهای اخلاقی (تحت عنوان راهنما) اختصاص داشته‌اند. لازم به یادآوری است که به جهت اجتناب از اطاله کلام از ترجمه مقدمه‌های جداگانه‌ای که در ابتدای هر یک از فصول و بخش‌ها آمده و مشتمل بر توضیحاتی درباره واژه‌های تخصصی به کار گرفته شده در متن راهنماها بوده صرف نظر شده است.

۵. هدف اصلی هر پژوهش هنجاری و به ویژه پژوهش اخلاقی ارائه یک الگوی حیات (در اخلاق فضیلت) و یا ضوابط و اصولی است که که راهنمای عمل فرد در عرصه‌های

دیدگاه‌های اهل نظر و عموم خوانندگان گرامی روند تکاملی را طی کرده، در نهایت به صورت کاملی عرضه گردد.

البته با توجه به اینکه منبع روایت‌ها مشخص است پژوهگران می‌توانند به صورت موردی سند هر روایت را که لازم دارند در کتاب‌های معتبری مانند رجال نجاشی یا دیگر منابع رجالی و یا با استفاده از نرم افزار رجال که به وسیله مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی تهیه شده است، بررسی کنند.

گزینش این روایت‌ها بیشتر بر اساس مسائلی است که در اخلاق پژوهش متعارف و مرسوم که بیشتر متأثر از فضای پژوهش در غرب و اخلاق مطرح در آنجاست، صورت گرفته است. از آنجا که اخلاق مدرن به صورت کلی و به تبع آن اخلاق پژوهش به مقولاتی مانند اخلاص یا نیت قریب الهی بی‌توجه‌اند، روایت‌های مربوط به آنها هم گزینش شده تا با ملاحظه مجموعه آنها پژوهشگران مسلمان بتوانند نظام اخلاق پژوهش خاص اسلامی را به طالبان حقیقت عرضه کنند.

اگر بناست چنین کاری فراهم آید و نظام اخلاق پژوهش اسلامی تدوین گردد خوب است که اولین روایت همین مجموعه مبنای فعالیت قرار گرفته و با اخلاص و خداجویی که مظهر اعلای حقیقت جویی است، کار سامان دادن به منشور اخلاق پژوهش اسلامی آغاز گردد.

۶. سرکار خانم دکتر زهرا خزاعی در مقاله اخلاق پژوهش و پژوهش‌های اخلاقی به بررسی ربط و نسبت نظریه‌های اخلاقی با اخلاق پژوهش و میزان تأثیر آنان بر اخلاق پژوهش می‌پردازند. اخلاق پژوهش عهده‌دار راهنمایی هنجاری فرد یا سازمان در مراحل مختلف فرآیند پژوهشی است که از انتخاب موضوع تا اعلام نتیجه پژوهش را دربر می‌گیرد. اولین نکته‌ای که در بیان ارتباط نظریه‌های اخلاقی و اخلاق پژوهش مطرح است، این است که آیا راهنمایی اخلاقی حتماً باید در قالب یک مجموعه اصول و ضوابط باشد که در تفکر رابح ما در مورد اخلاق مشاهده می‌شود.

خانم خزاعی به اختصار به دیدگاه مخالفان این رویکرد که خاص گران نامیده می‌شوند اشاره می‌کند و با تأکید بیان می‌دارد که سودگروی و وظیفه‌گروی هر دو راهنمایی اخلاق

بیشتری می‌شد چنین نبود. از این کار کسی که می‌خواهد اصول و ضوابط بایسته و شایسته فعالیت‌های علمی و پژوهشی را از دیدگاه اسلام به طور کلی و به ویژه از منظر روایات اسلامی دریابد بسی دشوار است زیرا باب خاص یا کتاب خاص که روایات صحیح و معتبر مربوطه را یکجا گرد آورده باشد وجود ندارد.^۱

البته روشن است که تنظیم و گردآوری روایات در قالب فصول و بخش‌های مختلف علاوه بر آشنایی عمیق با روایات و علم رجال که اسناد روایات را بررسی می‌کند، آشنایی جدی با مسائل و پرسش‌های اخلاقی جدید در حوزه‌های مربوطه پژوهش اخلاقی را هم لازم دارد. از این روی کسی می‌تواند مجموعه‌ی روایات اخلاق پژوهش را در یک جا گرد آورد و در اختیار محققان اخلاق پژوهش قرار دهد که علاوه بر اطلاع از مجموعه‌های مختلف روایی و اسناد آنها از مسائل مطرح در اخلاق پژوهش هم مطلع باشد.

این نکته را برای آن گفتم که معلوم شود که در این خصوص ما فقط گامی ابتدایی در مسیری دشوار و دیر یاب را که هدف آن بسیار متعالی است، برداشته‌ایم.

مجموعه حاضر همه مباحث و مسائل اخلاق پژوهش را در بر نمی‌گیرد و به علاوه اسناد روایات را مورد بررسی جدی قرار نداده است هر چند کوشیده است از منابع معتبری به نقل احادیث بپردازد.

تنظیم اولیه این مجموعه توسط محقق ارجمند جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای سید جواد حسینی صورت گرفت که مجدداً به وسیله جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای غلام حسین اصغر زاده مورد باز نویسی قرار گرفت. در تدوین مجدد این اثر آقایان هادی افشانی، سید شهاب‌الدین باقریان، ابوطالب پنجه علی پور علی محمدی و حمید مصطفوی همکار آقای اصغر زاده بودند که همین‌جا از ایشان تقدیر و تشکر می‌کنم. به هر حال تلاش این دوستان ارانه مجموعه‌ای نسبتاً کامل و جامع بوده ولی تا رسیدن به کمال باید مشق‌های زیادی از این دست انجام داد. امید است که مجموعه حاضر با بهره‌گیری از

۱. برای بررسی این موضوع ر.ک: اسلامی، محمد تقی، اخلاق اسلامی و کاربرست قاعده تسامح در ادله سنن،

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰، قم

آورد. وی در خاتمه ضمن اشاره به ضرورت وجود اصول در راهنمایی اخلاقی به نقش تکمیلی شخصیت فرد که در اخلاق فضیلت مورد تأکید است در فرآیند راهنمایی درست اخلاقی تأکید دارد و به توضیح جمع رویکرد مبتنی بر اصول اما در غالب اخلاق فضیلت می‌پردازد.

۷. مسأله جدائی پژوهش علمی از هرگونه درگیری با احکام ارزشی و جملات مربوط به آنچه باید باشد یا سزاوار است که باشد از مهم‌ترین ادعاهای روش شناسانه علوم تجربی است. براساس این نظر عالم هرگز خود را از واقعیت‌ها دور نمی‌کند و در باره آنچه نیست که بر حسب ادعا ارزش‌های اخلاقی هم از این دست‌اند، سخن نمی‌گوید.

اما نیکولاس رشر در مقاله *ابعاد اخلاقی پژوهش علمی* که توسط آقای دکتر امیر دیوانی ترجمه شده است معتقد است که علم فرآیندی است که به وسیله انسان صورت می‌گیرد و چون هیچ انسانی نمی‌تواند فارغ از دلمشغولی‌های اخلاقی باشد به ناچار در فرآیند پژوهش علمی هم درگیر با مقوله ارزش و اخلاق می‌شود. به گفته وی دانشمند حتی در آزمایشگاه باز همان دغدغه‌های مشترک انسانی را دارد.

وی البته بنا ندارد به مشکلاتی که مربوط به استفاده از علم است پردازد چیزی که خود وی آنها را مشکلات بیرون از حوزه فعالیت علمی می‌داند اما با ملاحظه جنبه‌های مختلف علم می‌کوشد تا ضرورت ملاحظات اخلاقی در فعالیت‌های علمی را باز نماید.

علم به گمان وی یک فعالیت جمعی شده است و از این روی بیش از پیش نیاز به ملاحظات اخلاقی در آن احساس می‌شود زیرا اخلاق ناظر به رفتارهای جمعی است.

۱. مقاله نیکولاس رشر در جاهای مختلف چاپ شده است از جمله در کتاب زیر که مورد استفاده ما بوده است.

Rescher, Nicholas, *The Ethical Dimension of Scientific Research*, in Robert G. Colodny (Ed), *Beyond the Edge of Certainty* (Washington: University Press of America, 1983), pp.261-276

ترجمه این مقاله ابتدا در مجله نامه مفید، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۸۰ چاپ شد. اما با توجه به اهمیت این مقاله و لزوم برخی اصلاحات در آن مترجم محترم آنرا مجدداً مورد بازنگری قرار دادند که نسخه اصلاح شده برای چاپ در این مجموعه آماده شد.

را با اصول گره زده‌اند و از این روی در حوزه اخلاق پژوهش هم بر وجود اصول اخلاقی که مبنای رفتار اخلاق در مراحل مختلف کار پژوهشی است تأکید دارند. البته روشن است که منظور خانم خزاعی از سود گروی و وظیفه گروی که مورد بحث است نوع قاعده نگر آنهاست. ایشان در مورد این که آیا راهنمایی اخلاقی نظریه اخلاق فضیلت هم لزوماً در قالب اصول صورت می‌گیرد تردید دارند و این را که ممکن است نظریه اخلاق فضیلت خاص گرایانه باشد محتمل یا بلکه مرجح می‌دانند.

اولین نظریه‌ای که وی بر تأثیر آن در اخلاق پژوهش می‌پردازد نتیجه‌گرایی است که البته تقریر بسیار معروف سودگرایی از زیرمجموعه‌های آن مورد بحث است.

در تقریر کلاسی از سودگرایی بر اهمیت سود رساندن به بیشترین افراد از یک جامعه تأکید می‌شود و همین سود بیشترین افراد مبنای داوری اخلاقی ما در مورد قوانین و اصولی است که به سود مذکور انجامیده است. وی آنگاه با بیان مثالی چگونگی تأثیر سودگرایی کلاسیک بر نحوه رفتار اخلاقی در فرآیند پژوهش را مورد بررسی قرار می‌دهد. در بخش دیگری از این مقاله نقدهایی بر رویکرد سودگرایی در اخلاق پژوهش وارد آمده است که البته بیشتر در همان اشکال‌ها یا ضعف‌های بنیادی سودگروی ریشه دارد.

رویکرد دوم که مورد بحث است اخلاق فضیلت می‌باشد. وی ابتدا بیان کوتاهی از رویکرد اخلاق فضیلت را می‌آورد که صورت مفصل آن را در کتاب مفصل خود به عنوان اخلاق فضیلت آورده است.

نکته اصلی این رویکرد به گمان مؤلف تأکید بر منزلت فاعل در شناخت امر اخلاقی است. فیلسوفان اخلاق فضیلت آنچه را که فاعل یا فضیلت به عنوان الگوی حیات اخلاقی بازشناسی می‌کند دارای اعتبار می‌دانند و البته از کسانی که هنوز به چنین مرحله‌ای نرسیده‌اند می‌خواهند که از کسانی که این مرحله را طی کرده‌اند مورد پرسش قرار دهند تا چگونگی اخلاقی زیستن را دریابند. وی آنگاه به بیان ویژگی‌های اخلاق فضیلت کاربردی که اخلاق پژوهش فضیلت‌گرا نمونه‌ای از آن است می‌پردازد. توجه به ویژگی‌های خود فاعل یعنی به نگرش‌ها، تمایلات، احساسات و عواطف او که هر کدام ممکن است در استدلال وی تأثیر بگذارد می‌تواند راهنمای عملی خوبی برای او فراهم

به علاوه در خصوص تخصیص اعتبار و ذکر نام و جایگاه افرادی که در دست‌آورد علمی خاص سهم‌اند مشکلات زیادی وجود دارد

۸. مایکل دیویس در بخشی از کتاب خود با عنوان اخلاق و دانشگاه می‌کوشد تصویری هر چند مختصر از تحولات اخلاق پژوهش در دوران جدید ارائه دهد که آقای دکتر حمید بخشنده آن را به فارسی برگردانده‌اند.^۱

مؤلف در ابتدا به پیچیدگی وضعیت پژوهش در دنیای جدید و اینکه دغدغه‌های ثروت و قدرت به عرصه علم و پژوهش دست انداخته‌اند، و از این روی گویا دنیایی جدید را در پیش روی می‌بینیم.

وی به گستره اخلاق پژوهشی اشاره می‌کند و می‌گوید هر چند به لحاظ آثاری که در دست داریم بیشترین آنها به اخلاق پژوهش علمی نظر دارند اما این مسأله کاملاً اتفاقی است و باید به حوزه‌های دیگر پژوهشی هم توجه داشت.

وی البته کار خود را محدود به اخلاق پژوهش علمی می‌کند. وی ضمن بیان تاریخ اخلاق پژوهش به عنوان رشته‌ای تخصصی، مباحث امروزی آن را بیان می‌کند. آنگاه به بیان بی‌اطلاعی ما از بحران در اخلاق پژوهشی می‌پردازد. خطوط کلی واکنش‌های عملی به این بحران را توضیح می‌دهد.

مؤلف کتاب چارلز بیچ با عنوان تأملاتی بر افت علم در انگلستان را که در سال ۱۸۳۰ منتشر شد اولین اثر درخور در اخلاق پژوهش علم می‌داند. ولی شاید انتشار اثر ویلیام برودو نیکلای وید با نام خائنان به حقیقت در سال ۱۹۸۲ بود که توجه به مقوله خیانت در پژوهش و اعمال غیر اخلاقی دیگر بیشتر جلب شد.

واکنش‌های اولیه به این کتاب بیشتر با نام‌های «تخلف در علم»، «فربکاری در علم» بود ولی اینک تعبیر «اخلاق پژوهشی علمی» رواج یافته است.

شش محور اساسی برای اخلاق پژوهشی که همگی آنها در کتاب خائنان به حقیقت آمده است عبارت است از:

1. Davis, Michael, The New World of research Ethics, a Preliminary map, in Ethics and University, Ethics and University, Taylor and Francis, Second Edition, 2001

جهت دوم در علم مربوط به انتخاب موضوع، هدف گذاری و تخصیص منابع برای پژوهش است که بیش از هر جنبه دیگر فعالیت علمی نیازمند مباحث و ملاحظات اخلاقی است. از آنجا که در سطح ملی دولت سرمایه گذار اصلی پژوهش است در جهت انتخاب موضوع و اهداف پژوهش هم حرف اول را می زند.

در سطح مؤسسات و نهادها هم این مشکل وجود دارد و بیشتر در شکل مسائل مربوط به تخصیص بودجه به کارهای بنیادی در علم یا کاربردی پیش می آید.

در سطح فردی هم مسأله اخلاقی این است که آدمی گاهی خود نمی داند به چه سویی کشیده می شود و از تفکر در اهداف پژوهشی باز می ماند.

مشکلات اخلاقی دیگر مربوط به مدیران فعالیت های علمی است که به اقتضای جمعی شدن فعالیت علمی پیش آمده است. اعمال سلیقه و گاهی الزام به عمل خاص حتی وقتی یک دانشمند مدیر مؤسسه می شود مشکلات اخلاقی زیادی پیش می آورد.

مشکلات بیشتر در حوزه فعالیت های پژوهشی در مورد حیوانات و انسان است. البته این که فعالیت های پژوهشی در چنین مواردی به آزار موضوع آزمایش می انجامد مسأله مهمی است اما از آن مهم تر اینکه چنین فعالیت هایی بیش از هر چیزی روح آزمایش گر را از لحاظ اخلاقی تخریب می کند.

نکته دیگر مربوط به مقدار شواهدی است که برای اثبات یک نظر کافی می رسد. این موضوع که کجا به شواهد اکتفا شود هم مشمول ملاحظات اخلاقی است.

از مشکلات اخلاقی دیگر انتشار یافته های پژوهشی است که به نوعی رقابت میان مؤسسات می انجامد. مشکل دیگر در این زمینه این است که گاهی اصرار بر تقدم از را انتشار نوآوری فضایی جهت دهی شده را برای تحقیق ایجاد می کند که خوب نیست.

مورد دیگر مربوط به مقاومت هایی است که از سوی خود دانشمندان در مقابل ایده های جدید علمی پیش می آید و معمولاً ریشه در نگرش محافظه جویانه آنها دارد. نمونه هایی از این موارد که به حق کشی و کند کردن فرآیند علم انجامیده است در طول تاریخ علم فراوان است که برخی از آنها در این مقاله مورد اشاره قرار گرفته است.

از بین بردن اطلاعات - سرپوش گذاشتن به داده‌هایی که با نتیجه‌گیری فرد سازگار است - جعل و تقلب در داده‌ها - سرقت اثر دیگران - ادعای اعتبار برای اثری که در آن سهم به سزایی نداشته‌اید - و بالاخره نادیده گرفتن سوء رفتار همکاران و دیگر دانشمندان از سر مصلحت‌اندیشی علاوه بر این موضوعات اصلی بسیاری از مسایل مربوط به اخلاق پژوهش به صورت گذرا در کتاب مطرح شده است که آقای مایکل دیویس به آن‌ها اشاره می‌کند.

به هر حال اهمیت کتاب خائنان به حقیقت در تاریخ اخلاق پژوهش باید مورد توجه باشد.

وی در قسمت دوم مقاله خود با بیان شواهد زیادی نشان می‌دهد که فضای پژوهش علمی چندان سالم نیست و بیش از هر چیزی این مسأله به کم اطلاعی پژوهشگران در اخلاق پژوهش علمی مربوط است. در حالی که امروز به دلایل متعددی که نویسنده بر می‌شمارد نیاز به رعایت اخلاق در علم بیش از پیش از است.

در سنجش پایانی مقاله مؤلف به رویکردهای مختلفی مانند حمایت از تحقیق بیشتر در اخلاق پژوهشی، ترتیب دادن مجازات و... برای رفع نقیصه فوق‌الذکر می‌پردازد.

۹. آخرین بخش این مجموعه ضوابط و اصول پیشنهادی برای نگارش سند اخلاق پژوهش است. این اصول و ضوابط برگرفته و خلاصه شده چیزی است که در مقاله اول آقای دکتر اسلامی آمده است. دلیل آوردن این بخش این است که بتوان آن را به مثابه دستور جلسه کار گروه‌های متعدد قرار داد تا مسیر نگارش سند اخلاق پژوهش هموار گردد. روشن است که نگارش یک مقاله با تدوین یک سند ملی یا فرا ملی بسیار متفاوت است. از این روی ضوابط پیشنهادی فقط باید به عنوان پیش نویس اولیه سندی تلقی شود که ممکن است پس از برگزاری کار گروه‌های متعدد کاملاً تغییر کند.

دکتر محسن جوادی